

МІ, ЖИВІ

— Айн Ренд —

Роман

Переклав з англійської
Геннадій Шпак

«Наш Формат» · Київ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

Ренд Айн

Р 39 Ми, живі : роман / пер. з англ. Геннадій Шпак. — К. : Наш Формат, 2021. — 504 с.

ISBN 978-617-7863-51-8 (паперове видання)

ISBN 978-617-7863-52-5 (електронне видання)

Людина проти держави, індивідуалізм проти колективізму, вільнодумство проти покори. Це нерівне протистояння, але Кіра Аргунова, донька колишніх аристократів, інакше не може. Вона точно знає, чого прагне від життя, і її бачення не вписується в радянську дійсність. Кіра хоче бути особистістю, а не гвинтиком. Зводити будинки зі скла й сталі, а не рвати жили на заводі. Ризикувати, а не сидіти склавши руки.

Із Лео Коваленським — сином колишнього адмірала Балтійського флоту — вона планує втекти на Захід. Але на заводі стають зловісна система, хвороба коханого й епідемія пристосуванства. Із непотьмарених лишилися хіба комуніст-ідеаліст Андрій Таганов, червоний матрос Степан Тимошенко і Кіра.

Що чекати від системи, яка не може їх поглинути, але й облишити — також? Що буде з пристосуванцями, функціонерами, «порядними радянськими людьми»? Чи вдасться підкорити нескорених? Про це розповідає Айн Ренд у романі «Ми живі», що став гімном свободі.

УДК 821.111(73)'06-311.3

Перекладено за виданням: Ayn Rand. *We the Living* (NY, New American Library, 1987).

ISBN 978-617-7863-51-8 (паперове видання)
ISBN 978-617-7863-52-5 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© Ayn Rand O'Connor, 1936, 1959
© renewed Ayn Rand O'Connor, 1964
© Eugene Winick, Paul Gitlin, Leonard Peikoff, 1987
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

7

ЧАСТИНА ДРУГА

253

ЧАСТИНА ПЕРША

Петроград смердів карболкою.

На перехрещеному сталевому прутті висів сірувато-рожевий — колись червоний — стяг. Високі балки тягнулися до скляного даху того самого сірого сталевого кольору, якого надали йому багаторічні пил і вітер. Деякі з шибок були висаджені — пробиті давнішніми кулями, — й крізь отвори з гострими краями проглядало небо — сіре, як і скло. Стяг прикрашали тороки павутиння. Під ними висів величезний вокзальний годинник із жовтим циферблатом і без стрілок. Під годинником чекав на поїзд натовп блідих людей у засмальцьованих шинелях.

Кіра Аргунова в'їхала у Петроград на приступці товарного вагона. Стояла вона виструнчена, нерухома, повна граційної байдужості, властивої пасажирці розкішного океанського лайнера, зодягнена в старий костюм із вицвілого сукна, з-під якого видніли її засмагли ноги без панчіх. На шиї мала стару картату шовкову хустку, а на копиці короткого нечесаного волосся — плетений ковпачок із яскраво-жовтою китицею. Її губи були стулені у спокої, очі — ледь розширені, з виразом зухвалого захвату, урочистого та боязкого чекання, що його мав би воїн, який вступив до незнайомого міста і ще не відає, увійшов він у нього переможцем чи полоненим.

Позаду неї вагон замало не лускав від людей і клунків. Клунки були зроблені з абичого: простирадл, газет, мішків з-під борошна. Люди куталися в подерті шинелі та шалі. Клунки давно втратили форму, бо слугували для спання. На пересохлій розтрісканій шкірі позбавлених виразу облич пил увиразнював глибокі зморшки.

Потяг повільно і тяжко загальмував на своїй останній зупинці в подорожі через спустошені російські рівнини. Колишній триденний переїзд із Криму в Петроград забрав цілі два тижні. У 1922 році залізниці, як і все інше, лежали занедбані. Та громадянська війна вже скінчилася. Останні сліди Білої армії було стерто із землі. Але поки нова червона влада прибирала країну до рук, мережа залізничних шляхів і телеграфних ліній ще кволо звисала в її стиснутому кулаці.

Не було вивірених розкладів. Ніхто не міг знати, коли поїзд рушить, коли прибуде. Десь виникала чутка про те, що потяг прибуває, і юрба збентежених подорожан заливала кожную зі станцій на його шляху. Чекали годинами, добами, страшилися покинути депо, звідки будь-якої миті міг з'явитися паротяг. Часом чекання тривало й до тижня. Засмічена підлога в залах чекання і тіла людей видавали той самий сморід. Кидали клунки на підлогу, лягали на них зверху — так і спали. Терпляче підживлялися крихтами сухого хліба, соняшниковим насінням. Тижнями не змінювали білизни. Коли ж нарешті поїзд із паханням і стогоном прибував на станцію, починалась облога, повна лютого розпачу, з кулаками та штурханиною. Люди обліплювали приступки, буфери й дахи, наче мушлі. Губили свій багаж, дітей. Без жодного сигналу поїзд несподівано рушав, забираючи із собою тих, хто спромігся видертись на нього.

Кірина подорож починалася не в товарному. Попервах вона мала зручне місце — маленький столик біля вікна у вагоні третього класу. Столик був центром купе, а Кіра — центром уваги пасажирів. Один зовсім юний радянський службовець милувався обрисом її силуету на світлому тлі розбитого вікна. Огрядну пані в шубі обурювала її зухвала поза, що нагадувала про танцівницю в кабаре, — як та виробляє вихиляси просто на столі серед келихів шампанського. Утім, суворий і зневажливий спокій в обличчі «танцівниці» вряди-годи змушував жінку уявляти її не на столі, а на постаменті. Багато довгих верст пасажири купе роздивлялися на тлі російських полів і степів гордовитий профіль із шапкою каштанового волосся, відкинутого з чола вітром, який свистів за вікном у телеграфних дротах.

Через брак місця Кіра сиділа, поклавши ноги на коліна батькові. Олександр Димитрійович Аргунов змучено зіщулювся

в кутку, склавши руки на животі, наполовину заплющивши набряклі червоні очі, то поринаючи в дрімоту, то смикаючись із зітханням, коли відчував, як уві сні в нього роззявляється рот. На батьку було латане пальто кольору хакі, високі селянські чоботи зі зношеними підборами й сорочка з лантуха, що мала на спині напис «Картопля. Україна». Не йшлося про зумисний маскарад — це були всі наявні в Олександра Дмитрійовича речі. З усім тим він страшенно хвилювався, аби хтось не помітив справжньої золотої оправу його пенсне.

Притиснувшись до його ліктя, Галина Петрівна, дружина, сиділа напрочуд прямо, тримаючи біля самого носа книжку. Розгубивши всі шпильки з волосся, прориваючись до місць, завдяки чому сім'я змогла опинитися у вагоні, вона, втім, зберегла книжку. Читала так, щоб сусіди не розібрали, що книжка її — французька.

Час від часу вона обережно совала ногою під сидінням, переконуючись, що її найліпший клунок — зроблений із вишиваної скатертини — лежить на місці. У тому клунку були залишки її купленого у Відні ще до війни спіднього з мереживом ручної роботи і столове срібло з ініціалами родини Аргунових. Хоч як вона опиралася, та не змогла завадити солдатові, що хропив під лавою, покласти на цей скарб свою голову, висунувши ноги в чоботях у прохід.

Лідія, старша донька Аргунових, мусила сидіти в проході поруч із його чобітьми на іншому клункові. Усім своїм виглядом вона показувала пасажирам, що не звикла до такого способу пересування. Лідія не сходила до того, аби приховувати зовнішні знаки суспільної вищості, гордо виставляючи на огляд три з них: жабо з потьмянілого золотого мережива на своєму вицвілому оксамитовому костюмі, пару ретельно заштопаних шовкових рукавичок і пляшечку одеколону. Цю пляшину вона зрідка виймала, щоб розтерти кілька крапель між своїх пещених долонь, і спритно ховала, скося ловлячи бентежний погляд матері з-за французького роману.

Минуло чотири роки, відколи Аргунови покинули Петроград. Чотири роки тому текстильну фабрику Аргунова, що лежала на околиці міста, націоналізували ім'ям народу. Так само ім'ям народу всі банки було оголошено національною власністю.

Сейфи Аргунових злаmano й вичищено. Сліпучі кольє з рубінами та діамантами, в яких Галина Петрівна гордо походжала в шикарних бальних залах і які надійно ховала під замок удома, перейшли в невідомі руки та щезли назавжди.

Тими днями, коли тінь гнітючого безіменного страху зависла над містом, наче густий туман у неосвітлених кутках вулиць, коли ніч пронизали раптові постріли, бруківкою гуркотіли вантажівки, найжачені багнетами, а вітрини крамниць із музикальним дзвоном розсипалися, коли звичне оточення сім'ї Аргунових несподівано розтануло, як грудка снігу біля багаття, коли самі Аргунови опинилися в залах свого гранітного особняка з великою сумою грошей на руках, залишками прикрас і постійним жахом від кожного дзвінка у двері, — тоді втеча з міста вдалася їм єдиним виходом. На той час грім революції вже був стих у Петрограді, поступившись місцем безнадійній перемозі червоних, але південь Росії ще нуртував хаосом громадянської війни. Південь усе ще тримала Біла армія. Це військо складалося із загонів, розкиданих по всій неозорій країні, відділених один від одного верстами розбитих залізниць і невідомих знелюднілих сіл. Це військо виступало під триколірним прапором із нетерплячою та нерозважливою зневагою до ворога, в силу якого воно не вірило.

Аргунови втекли з Петрограда у Крим — чекати на звільнення столиці від червоного ярма. Позаду вони лишили вітальні з високими свічадами, в яких відбивались яскраві кришталеві люстри, залишили напарфумлені хутра і коней доброго роду, які возили їх сонячними зимовими ранками на прогулянки, широчезні вікна, що виходили на проспект зі статечних будинків — Кам'яноостровський, одну з головних вулиць Петрограда. На них чекали чотири роки в переповнених літніх хижках зі стінами з пористого каменю, що їх продували кримські вітри, чотири роки чаю із сахарином і цибулі, смаженої на лляній олії, чотири роки нічних обстрілів і тривожних ранків, коли тільки за червоними або триколірними прапорами можна було дізнатися, в чії руки перейшло місто цього разу.

Крим переходив так шість разів. У двадцять першому році боротьба скінчилася. Від берегів Білого моря до берегів Чорного, від польського кордону до жовтих річок Китаю червоний

стяг замайорів переможно під звуки «Інтернаціоналу» і скрегіт ключів у замках — то весь світ замикав для Росії свої двері.

Аргунови виїжджали з Петрограда восени спокійні, майже веселі. Ця подорож ввижалася їм неприємною, але незначною. Додому вони сподівалися повернутися вже навесні. Галина Петрівна не дозволила Олександрові Дмитрійовичу навіть узяти зимової шуби. «Думає, вони протримаються рік!» — сміялася вона, маючи на увазі владу рад.

«Вони» трималися вже п'ять років. У 1922-му сім'я з мовчазною похмурою рішучістю вирушила поїздом назад до Петрограда, аби почати нове життя, якщо тільки нове життя було можливе. Уже сидючи в поїзді, щойно колеса зарипіли і рвонули вагон у першому поштовху до мети, вони поглянули одне на одного й не мовили ані слова. Галина Петрівна думала про будинок на Кам'яноостровському — чи зможуть вони отримати його назад. Лідія пригадувала стару церкву, де вони дітьми схилили коліна на Великдень: казала собі, що відвідає її першого ж дня, як буде в Петрограді. Олександр Дмитрійович ні про що не думав. Кірі натомість раптом згадалось, як вона перебувала в театрі — її улюбленою миттю була та, коли світло згасало і завіса тріпотіла перед підняттям. Тепер вона дивувалася, чому пам'ять піднесла їй саме цей спогад.

Столик Кіри стояв між двома дерев'яними лавами. Десять голів, обернуті одна до одної, нагадували дві повні врожості, натягнуті стіни, які хиталися разом із поїздом, десять змарнілих запилужених плям у напівмороці: Олександр Дмитрійович і слабкий блискіт його золотого пенсне, Галина Петрівна з обличчям, більшим за сторінки її книжки, юний радянський службовець, на новенькому шкіряному портфелі якого сяяли відблиски світла, бородатий селянин у смердючому смушку — він постійно чухався, змучена жінка з обвислими грудьми, яка весь час істерично лічила свої пакунки та дітей, а навпроти них — двоє босоножих нечесаних малят і солдат із похиленою головою, чії жовтаві личаки спиралися на крокодилову сумку гладкої пані, вбраної в шубу, з рум'яними блискучими щоками, — єдиної з пасажирів, хто мав справжню валізу, а поруч із нею — хворобливе веснянкувате обличчя з гидливим виразом, що належало жінці у чоловічому піджаку, з гнилими зубами, з червоною косинкою на голові.

Крізь розбите вікно Кірі на голову впав промінь світла. У ньому затанцювали пилинки, й він зупинився на трьох парах чобіт, що звисали з верхньої полиці, де тулилися докупи трое солдатів. Над ними, ще вище, на багажній полиці згорнувся молодий сухотник — його груди притиснулися до стелі, він спав із гучним хропінням, тяжко дихаючи. Під ногами подорожан торохтіли колеса, неначе купа іржавого брухту падала кудись й уламки з дренькотом розлітались увсебіч, знову падав брухт і котились уламки, і знов, і знов, а над головами пасажирів стояв свист чоловікового дихання, ніби повітря виходило з проколотої кулі. Вряди-годи бідолаха з легким стогоном змовкав — і знову деренчало залізо.

Кірі було вісімнадцять років. Вона думала про Петроград. Усі обличчя навколо говорили про Петроград. Неможливо було зрозуміти, чи фрази, які з шипінням виривалися в повне пилу повітря, лунали годину, день чи всі два тижні, поки вони трусилися в імлі з пилу, поту і страху. Вона не пам'ятала цього, бо не слухала.

— У Петрограді, громадяни, є сушена риба.

— І соняшникова олія.

— Соняшникова! Несправжня?

— Стьопко, та не чухай ти голову коло мене, йди собі у прохід! А в нашому кооперативі в Петрограді дають картоплю. Трохи підмерзлу, але справжню!

— Громадяни, а ви куштували колись млинці з кавової гущі на патоці?

— Там, у Петрограді, багна по коліна!

— Стоїш у черзі в кооператив по харчі — дасть Бог, щось і дістанеш.

— Але ж у Петрограді зараз неп.

— А що воно таке?

— Не чули? От ви несвідомий громадянин.

— Так, громадяни, у Петрограді — неп, приватні крамниці. —

Та якщо ви не спекулянт, то помрете з голоду. А якщо маєте гроші, купите собі, що схочете. А той, хто купує, — спекулянт і нехай стережеться. А хто не спекулянт, той грошей на приватну крамницю не має — стоїть у черзі в кооператив.

— У кооперативах дають пшоно.

— Порожнє черево для всіх порожнє, крім вошей.
— Годі вам чухатися, громадянине.
Хтось на верхній полиці мовив:
— Приїду в Петроград — гречаної каші наїмся.
— Ой Боже, — зітхнула пані в шубі. — Якби ж то в Петрограді прийняти ванну, гарячу, з мильною піною.
— Громадяни, — зухвало запитала Лідія, — а в Петрограді є морозиво? Я його вже років п'ять не їла. Справжнє морозиво, таке холодне, що подих перехоплює...
— Так, — підхопила Кіра, — холодно, аж подих перехоплює, але від того можеш швидше йти, і вогні зливаються в одну смужку, коли мчиш повз них.
— Це ти про що? — спитала Лідія.
— Таж про Петроград, — Кіра глянула на неї з подивом. — Ви ніби говорили про те, як у ньому буває холодно?
— Та ні! Ти, як завжди, десь витаєш собі.
— Я думала про вулиці. Вулиці великого міста, де всяке можливо і будь-що може трапитися.
Галина Петрівна сухо зауважила:
— А ти наче й з радістю про це говориш. Усі ми, гадаю, вельми змучилися від того, що там «трапляється». Хіба тобі мало революції та всього того?
— О, так, — байдуже відповіла Кіра. — Революція.
Жінка в червоній косинці розгорнула пакунок і витягла з нього шмат сушеної риби.
— Прошу, заберіть свої чоботи, громадянине, — проказала вона до верхньої полиці. — Я тут їм.
Чоботи не ворухнулися.
— Ви ж не носом їсте, — відгукнувся голос.
Жінка вп'ялася зубами в рибину, ліктем люто штурхнула суїдчину шубу й сказала:
— Звісно, кому є діло до нас, пролетарів. Якби ж то на мені була така шуба. Тоді я не гризла б цієї риби. Їла б собі білий хліб.
— Білий хліб? — злякано перепитала пані в шубі. — Громадяни, та чи хто з вас чув про білий хліб? У мене племінник служить у Червоній армії, а я... я й не мрію про білий хліб!
— Хіба? То вам, певно, й риба ця не засмакує. Чи бажаєте шматочок?

— О... Так, так, дякую, громадянко. Я трохи зголодніла й...

— Що? Зголодніли? Знаю я вас, буржуїв. Вам аби вирвати останній кусень із рота трударя. Та з мого рота нічого вам не мати!

У вагоні стояв запах гнилого дерева, одягу, якого не міняли тижнями, а ще гострий сморід ішов із маленьких прочинених дверцят у кінці вагона.

Пані в шубі боязко пробралася до тих дверцят, переступаючи тіла в проході.

— Чи не могли б ви на хвильку вийти, громадяни? — скромно запитала вона двох чоловіків, що зручно подорожували в цій маленькій затишній комірчині: один — на стільчаку, другий — простягнувшись на брудній підлозі.

— Авжеж, громадянко, — чемно відповів той, що сидів, і копнув ногою іншого, щоб розбудити.

Опинившись на самоті, там, де її ніхто не бачив, пані в шубі крадькома розкрила сумочку й дістала щось загорнуте в промаслений папір. Вона не хотіла, щоб хтось у вагоні дізнався про цілу варену картоплину, яку вона мала із собою. Їла вона поспіхом, великими істеричними ковтками, давлячись і щосили стараючись не видати ані звуку з-за дверей.

Коли вона вийшла, двоє чоловіків чекали ззовні, щоб знову зайняти свої місця.

Уночі з двох кінців вагона над дверима хиталися два димні ліхтарі — дві плямки тремтливого жовтого світла в мороку, і за розбитими шибками дрижало сіре нічне небо. Чорні постаті, застигли та безвільні, наче манекени, гойдалися під стукіт коліс — люди спали в сидячих позах. Хтось хропів. Інші стогнали. Ніхто не розмовляв.

Коли поїзд проїжджав станцію, вагоном пробігав промінь світла, й у ньому на мить спалахувала постать Кіри з обличчям, схиленим на руки, складені на колінах, із волоссям, що звисало в повітрі, — на косах її миготіли зблиски, і світло згасало знов.

Десь у поїзді їхав солдат із гармонією. Годину за годиною він співав — крізь темряву, стогони та гуркіт коліс — монотонно, вперто, безнадійно. Годі було збагнути, чи пісня його була веселою, чи сумною, чи був то жарт, чи безсмертний пам'ятник. То перша пісня революції, вона виникла нізвідки — жвава, безтурботна, гірка й зухвала, її підхоплювали мільйони голосів,

вона відбивалася луною від дахів вагонів, сільських доріг, темних брукувок у містах. Голоси сміялися, квилили, люди глузували з власного горя. Ця пісня революції була записана не на знаменах, а в кожному змученому горлі — «Яблучко».

Ой, яблучко,
Котися, та вважай:
Втрапиш німцеві в рот —
Отам тобі й край!

Ой, яблучко,
Де покотилося?
Я червоний, більшовик,
А ти біла вся...

Ніхто не знав, що то було за яблучко, але всі все розуміли.

Не раз серед ночі двері темного вагона відчинялися під ударом ноги, й у них уривалося світло ліхтаря, високо піднятого в нетвердій руці, а за ліхтарем виблискували сталеві стрічки, брудно-жовті шинелі з мідяними гудзиками, багнети, і суворі, владні чоловічі голоси вимагали: «Документи!»

Ліхтар гойдаючись повільно плив вагоном, зупиняючись перед блідими наляканими обличчями з миготливими очима, перед тремкими руками, що простягали клаптики паперу.

Тоді Галина Петрівна запопадливо всміхалася, повторюючи: «Прошу, товаришу. Будь ласка, товаришу», — й тицяючи до ліхтаря аркуш із кількома рядками машинопису, який означав дозвіл проїзду в Петроград, наданий громадянину Олександру Аргунову, його дружині Галині й дочкам — Лідії, 28 років, і Кірі, 18 років.

Люди за ліхтарями роздивлялися цей папірець, відтак чомно повертали його та йшли далі, переступаючи ноги Лідії, простягнуті впоперек проходу.

Часом хтось із них коротко зиркав на дівчину за столиком. Вона не спала і проводжала їх поглядом. Очі в неї були не злякані, а чіпкі, зацікавлені, ворожі.

А коли люди з ліхтарем ішли геть, десь у поїзді солдат із гармонією знову заходився:

Нема Росії вже —
Росія змилася.
Куди ж ти, яблучко,
Та й докотилося?

Часом поїзд зупинявся вночі. Чому — ніхто не знав. Він ставав там, де не було ні станції, ні жодних ознак життя — посеред голого степу на багато верст навкруг. Порожня смужка неба нависала над смужкою порожньої землі, на небі — кілька чорних хмарин, на землі — кілька чорних кущів. Між небом і землею видніла тонка тремтлива червона лінія, схожа на заграву від бурі чи далеких пожеж.

Уздовж вагонів повзли чутки:

«Вибухнув котел...» — «Міст підірвали за пів версти звідси...» — «Знайшли в поїзді контру — зараз їх усіх тут у кущах і розстріляють...» — «Якщо стоятимемо тут довго... Бандити, знаєте...» — «Кажуть, у цих краях Махно гуляє. Як він до нас добереться, відомо, що буде. Він нікого з чоловіків не лишає живим, а жінок лишає, хоча їм після того краще не жити...» — «Годі вам верзти дурниці, громадяни. Ви нервуєте жінок!»

По хмарах ковзали промені прожекторів і вмить зникали — ніхто не міг сказати, чи були вони близько, чи за багато верст від них. Ніхто не міг знати напевне, чи та чорна пляма, яка начебто рухалася, була вершником чи кущем.

Поїзд рушав так само несподівано, як і спинявся. Скрегіт коліс вітали полегшеними зітханнями. Ніхто так і не дізнався про причину зупинки.

Раз уранці по вагону пробігли якісь люди. Один із них мав значок Червоного Хреста. Зовні чути було метушню. Хтось із пасажирів пішов за тими людьми. Коли він повернувся, від виразу його обличчя пасажирам стало зле.

— То в сусідньому вагоні, — пояснив він. — Якась дурна селянка. Їхала між вагонами і прив'язала собі ноги до буфера, щоб не впасти. Уночі заснула — мабуть, змучилася — і сповзла. А ноги ж були прив'язані, то її й потягнуло просто під вагон, під колеса. Голову начисто відтяло. Краще б не ходив дивитися.

Десь на середині подорожі на маленькій самотній станції з трухлявою платформою, яскравими плакатами та нечупарними солдатами й на платформах, і на плакатах з'ясувалося, що пасажирський вагон, у якому їхали Аргунови, далі рухатися не може. Цих вагонів не ремонтували і не оглядали кілька років — коли ж раптом вони ламалися, ніякий ремонт їм уже не зарадив би. Подорожанами було наказано чимшвидше виходити. Довелося втискатися в інші заповнені вагони — хто як міг.

Аргуновим пощастило пробитись у товарний. Галина Петрівна і Лідія з почуттям вдячності перехрестилися.

Жінка з обвислими грудьми не знайшла місця для всіх своїх дітей. Коли поїзд рушив, вона лишилася сидіти на клунках — спантеличена малеча, вчепившись у її спідницю, проводжала вагони отетерілими безнадійними поглядами.

Через степи й болота повільно повзла вервечка вагонів, за якими стелились і танули білі клуби диму. На слизьких спадистих дахах тулилися докупі гуртки солдатів. У деяких із них були губні гармоніки — на них вони теж виводили «Яблучко». Пісня тяглася за поїздом і танула разом із димом.

У Петрограді на вокзалі на поїзд чекав натовп. Коли останнє пахання паротяга луною прокотилося під склепіннями, Кіра Аргунова побачила юрбу, що зустрічала кожен поїзд. Під складками знеформленого одягу ховалися тіла, повні пружної неприродної енергії від тривалої боротьби, що стала вже звичкою. Обличчя їхні були тверді й гартовані. Позад них височіли заграбовані вікна, за ними видніло місто.

Кіру штовхнули назустріч нетерплячим подорожанами. Спускаючись, вона на мить затрималась у ваганні, начебто відчуваючи значущість цього кроку. Нога її була засмагла, взута у домашні дерев'яні сандалі зі шкіряним ремінцем. На секунду її стопа зависла в повітрі. Відтак дерев'яна підшошва торкнулася платформи — Кіра Аргунова була в Петрограді.

ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

Кіра вдивлялась у ці слова, написані на голих тинькованих стінах вокзалу. Тиньк місцями відпав, і темні плями робили стіну схожою на шкіру з висипом. Проте гасла на ній були новісінькими. Червоні літери проголошували: «ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ! ХТО НЕ З НАМИ, ТОЙ ПРОТИ НАС!»

Літери хтось наніс мазками червоної фарби через трафарет. Деякі лінії вийшли кривими. Подекуди під літерами зміїлися довгі тонкі патьоки засохлої фарби.

Під гаслами до стіни притулився юнак. М'ята смушева шапка сиділа в нього на голові, пасма світлого волосся звисали на бляклі очі. Він дивився перед собою бездумно і лускав насіння, спльовуючи лушпайки з кутика рота.

Між поїздом і стіною Кіру підхопив вир червоного та хакі: солдатських шинелей, жіночих косинок, неголених облич і ще ротів, роззявлених беззвучно, бо їхні крики тонули в гуркоті чобіт по платформі, який відбивався від високої сталевий стелі. На старій діжі з іржавими обручами й прикутим ланцюгом олов'яним кухлем виднів напис «Кип'ячена вода», а поруч із ним — величезний: «Стережися холери. Не пий сирої води». Вуличний пес із ребрами скелета і хвостом, затиснутим між лапами, винюхував щось поживне на засміченій підлозі. Двоє озброєних солдатів пробивалися крізь натовп, тягнучи селянку, яка пручалась і схлипувала: «Товариші! Я нічого! Братчики, куди це ви мене? Товариші, хороші мої, їй-богу, я не винна!»

Унизу, серед чобіт і обліплених болотом спідниць, хтось монотонно вив — то був ані людський голос, ані собачий. Якесь жінка повзла навколішки, намагаючись зібрати в мішок розсіпане пшоно, рюмсаючи, хапаючи зерна із землі разом з лушпинням соняхів і недопалками цигарок.

Кіра глянула на високі вікна. Ззовні долинув добре знайомий звук пронизливого трамвайного дзвінка. Вона всміхнулася.

Біля дверей з написом «Комендант» стояв на варті молодий солдат. Кіра пильно роздивлялася його. Очі в нього були суворі та непорушні, мов дві печери, в яких під сірими холодними склепіннями горить по вогнищу. В рисах смаглявого обличчя, у руці, що стискала багнет, у м'язах шиї, які видніли крізь відкритий комір гімнастерки, проглядала природжена відчайдушність. Кірі він сподобався. Вона подивилася йому просто в очі й усміхнулася. Їй здалося, що він зрозумів, яка велика пригода починалася в її житті.

Солдат зиркнув на неї холодно, байдуже, причмелено. Вона відвернулася, трохи розчарована, хоча й сама не знала, чого мала б чекати.

Усе, що встиг помітити солдат, були дивні очі цієї незнайомки в дитячому ковпачку на голові, а ще те, що під легким костюмом у неї не було бюстгальтера, — останнє його нітрохи не обурило.

— Кіро! — прорізав гамір вокзалу голос Галини Петрівни. — Кіро! Де ти? Де твої речі? Не згубила речей?

Кіра повернулася до товарного вагона, де її сім'я насилу витягувала багаж. Вона встигла забути, що мала нести три клунки: вокзальні носії тепер були недоступною розкішшю. Галина Петрівна саме відбивалася від тих спритників у подертих солдатських шинелях, що хапали речі без дозволу, нахабно пропонуючи свої послуги.

Зрештою, навантажена клунками із залишками своїх статків, родина Аргунових спустилася на петроградську землю.

Над виходом із вокзалу блищали золотий серп і молот. Поруч висіли два плакати. На одному кремезний робітник трощив своїми чобітьми крихітні палаци, а піднятими руками з червоними, схожими на біфштекси долонями вітав таке саме червоне сонце. Над сонцем спливали слова: «Товариші! Ми — будівничі нового життя!»

На іншому плакаті містилася велетенська біла воша на чорному тлі й червоні літери: «Воші розносять заразу! Громадяни, приєднуйтеся до Антитифозного фронту!»

Сморід карболки забивав собою всі інші запахи. Нею дезінфікували станційні будівлі від хвороб, що вливалися в місто з кожним новим поїздом. Цей запах висів у повітрі, немов пливучи з лікарняного вікна, — похмуре попередження та нагадування.

Двері вокзалу виходили на Знаменську площу. Знак на стовпі демонстрував її нову назву — «Площа Повстання». Величезна сіра статуя Олександра III стояла навпроти вокзалу на тлі сірої будівлі готелю та сірого неба. Зливи не було — лише вряди-годи з неба падало кілька краплин, повільно, монотонно, наче небо протікало й теж потребувало ремонту, як і ті гнилі дошки тротуару, на яких краплини здіймали сріблясті бризки в темних калюжах. Підняті чорні навіси екіпажів були схожі на лакову шкіру — вони гойдалися і тремтіли, а колеса човгали в багні зі звуком, схожим на плямкання худоби. Старі будинки дивилися на площу мертвими очима покинутих крамниць, у яких уже п'ять років ніхто не чіпав запилюжених вікон, павутиння та вицвілих газет.

Та над однією з крамниць тріпотіла бавовняна вивіска «Провізійний центр». До дверей стояла черга, що тяглася аж за ріг — довга черга з набряклих від дощу чобіт, червоних замерзлих рук і піднятих комірків, які не рятували від дощових крапель, бо голви в багатьох були схилені.

— Що ж, — сказав Олександр Дмитрійович. — Ось ми й удома.

— Як чудово! — відгукнулася Кіра.

— Брудно, як завжди, — додала Лідія.

— Треба взяти візника. Такі витрати! — зітхнула Галина Петрівна.

Вони заледве вмістилися в екіпаж, Кіра всілася зверху на клунки. Кінь рвонув із місця, оббризкавши Кірину ногу болотяною зливою, й екіпаж повернув на Невський проспект.

Перед ними пролягла довга, широка і пряма вулиця — наче хребет міста. Удаліні м'яко поблискував у сірому тумані стрункий шпиль Адміралтейства, ніби довга рука, піднята в урочистому вітанні.

Петроград пережив п'ять років революції. Упродовж чотирьох із них кожна артерія міста була перекрита, кожен магазин зачинений, поки націоналізація вкривала пилом і павутинням шибки. Та за останній рік на світ з'явилися мило і щітки, нова фарба та нові власники: «нова економічна політика» держави проголосила «тимчасовий компроміс», дозволивши дрібним приватним крамничкам обережно відкритися.

Після довгого сну Невський спроквола розплющував очі. Ці очі відвикли від світла і тепер дивилися на все широко, злякано, недовіжливо. Новими вивісками стали бавовняні полотнища з різкими та нерівними літерами. Натомість старі вивіски мали вигляд мармурових надгробків для тих, хто давно щез. Імена нових хазяїв було виведено золотими літерами на вітринах, прикрашених дірками від куль із променистими тріщинами по краях. Траплялися магазини без вивісок і вивіски без магазинів. Але між вітринами й над зачиненими дверима, над цеглою та дошками з потрісканим тиньком щось ніби утворювало на місті кольорову мантію, строкату, наче клаптева ковдра, — то були плакати з червоними сорочками, жовтими ланами, багряними стягами, синіми колесами і маковими хустками, сірими тракторами та пурпуровими димарями заводів. Наочна агітація змочла під дощем, стала прозорою, тож крізь неї проглядали шари старих плакатів, що наростали там роками, нічим не стримувані, наче яскрава цвіль міста.

На розі стояла жінка, сором'язливо тримаючи лоток із домашніми коржиками, ноги перехожих проносилися повз неї без упину. Десь кричали: «“Правда”! “Красная газета”! Останні новини, громадяни!» З одного боку долинали: «Громадяни, сахарин!» З іншого: «Кремені для запальничок, громадяни, недоного!» Під ногами був бруд і соняхові лушпайки, вгорі червоні транспаранти звисали над вулицею з кожної будівлі, всі в патьоках, плачучи рожевими краплинами.

— Сподіваюся, — сказала Галина Петрівна, — сестриця Маруся буде рада нас бачити.

— Хотіла б я знати, — додала Лідія, — що за ці роки сталося з Дунаєвими.

— Головне — що тепер із їхніми статками, — мовила в роздумах Галина Петрівна. — Якщо від них лишилося бодай щось.

Сердешна Маруся! Навряд чи в них бодай трохи більше, ніж у нас.

— А якщо й більше, — зітхнув Олександр Дмитрійович, — яке то має значення, Галю?

— Таж ніякого, — відповіла Галина Петрівна. — Сподіваюся.

— Хай там як, ми поки що не бідні родичі, — з гордістю зауважила Лідія і трохи підтягнула спідницю, щоб показати перехожим свої оливково-зелені черевики з високою шнурівкою.

Кіра їх не слухала — вона роздивлялася вулиці.

Візник зупинився біля будинку, де чотири роки тому вони востаннє бачилися з Дунаєвими в їхній розкішній квартирі. Пишні вхідні двері мали з одного боку масивну квадратну шибу, а з іншого були нашвидкуруч забиті нефарбованими дошками.

Просторий вестибюль колись був устелений м'яким килимом і мав, як пам'ятала Галина Петрівна, камін із ручним різбленням. Тепер килим зник, хоча камін залишився. Черевця мрамурових купідонів були списані олівцем, а через велике люстро над ними пролягла довга діагональна тріщина.

З комірчини під сходами висунув і відразу байдуже сховав сонну голову швейцар.

Сім'я піднялася з клунками по сходах. Зупинилися вони перед дверима, оббитими чорною цератою, тепер рясно подертою, із сірими грудками брудної вати навколо.

— Цікаво, — прошепотіла Лідія, — чи служить у них досі той дивовижний дворецький?

Галина Петрівна натиснула кнопку дзвінка.

Усередині почулися кроки. В замку повернувся ключ. Обережна рука прочинила двері, замкнені на ланцюжок. У цій щілині вони побачили обличчя старої жінки, оторочене звислим сивим волоссям, її живіт під брудним рушником, пов'язаним на пояс як фартух, і одну ногу в чоловічій пантофлі. Жінка мовчки обвела їх ворожим запитальним поглядом, не виказуючи наміру відчиняти двері дужче.

— Марія Петрівна вдома? — спитала Галина Петрівна дещо ненатуральним голосом.

— Хто питає? — поцікавився беззубий рот.

— Я її сестра, Галина Петрівна Аргунова.

Жінка не відповіла — повернулась і гукнула вглиб квартири:

— Маріє Петрівно! Тут припхалася ціла ватага. Кажуть, ваша сестра!

У відповідь із глибини дому пролунав кашель, почувлися повільні кроки, і над плечем старої виникло бліде обличчя, потім із розкритого рота вилетів зойк:

— Господи на Небесі!

Двері розчахнулися. Дві тонкі руки обхопили Галину Петрівну й притиснули її до тремливих грудей.

— Галочко! Люба моя! Це ти!

— Марусю! — губи Галини Петрівни занурилися в густу пудру на брезклій щоці, а ніс — у тонке сухе волосся, що тхнуло ванільними парфумами.

Марія Петрівна завжди була красунею в родині, пещеною лялечкою, яку чоловік узимку носив на руках через сніг до карети. Тепер вона видавалася старшою за Галину Петрівну. Шкіра її мала вигляд брудного льону, губи зблякли, повіки почервоніли.

Позаду неї з хряскотом відчинилися двері — у передпокій вилетіло щось високе і струнке, з кошлатим волоссям та очима, схожими на автомобільні фари. Галина Петрівна впізнала Ірину, свою вісімнадцятирічну небогу з очима двадцятивосьмирічної жінки та сміхом восьмирічки. Слідом за нею повільно ввійшла і зупинилася в одвірку менша сестра, вовкувато глянула на прибулих. Їй було тільки вісім, волосся вона мала давно не стрижене, десь загубила одну підв'язку.

Галина Петрівна поцілувала обох дівчат і встала навшпиньки, щоб дотягнутися до щоки зятя Василя Івановича. На нього вона старалася не дивитися. Його густе волосся геть побіліло, висока кремезна постать згорбилася. Навіть видовище зігнутого шпिला Адміралтейства так не збентежило б Галину Петрівну.

Василь Іванович говорив мало. Єдині його слова — «чи це моя маленька подружка Кіра?» — були теплішими за цілунок.

Його запалі очі нагадували вогнище, в якому останні вуглинки борються з повільною та невблаганною золою.

— Шкода, Віктора немає вдома, — сказав він. — Він в інституті. Хлопець тяжко працює. — Ім'я сина подіяло на вуглинки в очах, як сильний подмух.

До революції Василь Іванович Дунаєв мав успішну кушнірську справу. Починав він звіроловом у сибірській тайзі, маючи лише рушницю, пару чобіт і пару рук, які підняли б і вола. На стегні в нього навічно залишився слід від ведмежих зубів. Якось Василя знайшли в тайзі заритого в сніг — він був пролежав так два дні. Руками мисливець тулив до себе найдивовижнішого срібного песця, якого тільки бачили сибірські селяни. Рідні не мали від нього звістки десять років. Повернувшись у Петербург, він відкрив контору, в якій навіть ручки дверей були його родичам не до кишені. Коней його карети, в якій роз'їжджав по Невському, він підкував сріблом.

Через його руки проходили горностаї, які човгали по мармурових сходах багатьох королівських палаців, і соболі, які оторочували багато пар білих, наче мармур, плечей. За кожну волосинку кожної шкірки, що пройшли через нього, він заплатив своїми м'язами та довгими сибірськими ночами.

У шістдесят років він мав прямий, наче ствол рушниці, хребет і так само незламний дух.

Уже в сестриній їдальні, підносячи до рота ложку гарячої пшоняної каші, Галина Петрівна крадькома зиркнула на Василя Івановича. Вона боялася розглядати його відкрито, та все ж уледіла згорблений хребет і подумки спитала: а що ж із його духом?

У їдальні впадали в око зміни. Ложка в її руці була не срібною з монограмою, а важкою олов'яною — від неї в роті лишався металевий присмак. Гостя пригадувала кришталеві зі сріблом фруктові вази на буфеті, який тепер прикрашав самотній український глек. Великі іржаві цвяхи в стіні видніли на місцях, де раніше висіли картини.

Навпроти неї за столом Марія Петрівна гомоніла з нервовим тремтливим поспіхом, що являв собою химерну карикатуру на ті колишні манери, котрими вона зачаровувала будь-яку з петербурзьких віталень. Слова її були дивними для Галини Петрівни — вони, наче верстові стовпи, позначали роки, що минули з дня їхньої розлуки, й усе те, що за ті роки сталося.

— Продуктові картки — лише для радслужів. І ще для студентів. Тож ми маємо дві. Усього дві картки на сім'ю — із цим нам тяжко. У Віктора — студентська картка з інституту, в Ірини — з Академії мистецтв. Але я не служу, а Василь...

Вона затнулася, наче її слова з розгону сягнули надто далеко. Боязко глянула на чоловіка — погляд ніби зіщулився. Василь Іванович мовчки дивився у свою тарілку.

Руки Марії Петрівни промовисто сплеснули:

— Важкі тепер часи. Хай Бог милує, які важкі. Галочко, пам'ятаєш Лілі Савінську — ту, яка ніколи не носила жодних прикрас, крім перлів? Померла. Ще в дев'ятнадцятому. Було це так: вони кілька днів не мали, що їсти, її чоловік якось на вулиці побачив здохлого від голоду коня, коло нього зібрався цілий натовп. Туди розірвали на шматки — йому трохи дісталось. Удома вони зготували і з'їли ту конину, але кінь, певно, помер не від самого лише голоду, бо вони тяжко захворіли. Його лікарі врятували, а Лілі не змогли. Сам він, звісно, у вісімнадцятому році все втрапив. Його цукрову справу націоналізували того самого дня, що й наш хутрянний салон...

Вона знову затнулася, повіки її затремтіли під поглядом Василя Івановича. Але він змовчав.

— Ще, — похмуро попросила раптом маленька Ася і простягнула тарілку по добавку каші.

— Кіро! — раптом бадьоро гукнула з іншого боку столу Ірина дзвінким і ясним голосом, наче для того, щоб відмести геть усе сказане перед тим. — Ти в Криму їла свіжі фрукти?

— Так. Трохи, — відказала Кіра байдуже.

— Я тут до смерті хочу винограду. Любиш виноград?

— Я не зауважую, що їм, — сказала Кіра.

— Певна річ, — поквапилася продовжити Марія Петрівна, — чоловік Лілі тепер служить. В одній радянській установі. Декому таки вдається знайти службу. — Вона вже не криючись подивилася на Василя Івановича, але той і далі мовчав.

Галина Петрівна обережно спитала:

— А як там... наш старий будинок?

— Ваш? На Кам'яноостровському? Забудьте й думати. Там тепер живе один художник, що малює вивіски. Корінний пролетарій. Бог його знає, де вам, Галю, знайти квартиру. Людей у місті — як собак.

Олександр Димитрійович, вагаючись, запитав і собі:

— Чи ви щось чули про... фабрику? Що з моєю фабрикою?

— Закрили, — раптом випалив Василь Іванович. — Не можуть із нею дати ради. Тож закрили. Тут усе позакривали.

Марія Петрівна кашлянула.

— Така скрута для вас, Галочко, така скрута! Твої дівчата навчаються? Бо... як же вам інакше дістати продуктивні картки?

— Але я гадала, що тепер, із непом, є й приватні крамниці.

— Так-так, неп, оця їхня «нова економічна» — звісно, тепер дозволені й приватні крамниці, але де ж вам узяти грошей на них? Вони деруть удесятеро вище, ніж кооперативи. Я в цих крамницях навіть і не бувала досі. Не на наші гроші. Воно ні на чий гроші. У нас навіть на театр немає. Віктор раз-один див мене на виставу. А от Василь — той навіть чути про театри не хоче.

— Чому ж так?

Василь Іванович підвів голову, суворо подивився й урочисто мовив:

— Коли країна в агонії — не час для фривольних розваг. Я в жалобі — за мою країною.

— Лідо, — спитала Ірина м'яко, — ти ні в кого не закохана?

— Я на такі нечемні запитання не відповідаю, — відказала Лідія.

— Ось що я тобі, Галю, скажу, — квапливо почала Марія Петрівна, закашлялася, вдавилася, відтак продовжила. — Олександрові варто знайти службу.

Галина Петрівна аж виструнчилася, наче їй дали ляпаса.

— Радянську службу?

— Бач... зараз усяка служба — радянська.

— Не буде такого, поки я живий, — проголосив Олександр Димитрійович із несподіваною силою.

Василь Іванович впустив ложку, яка дзенькнула на тарілці, мовчки врочисто простягнув долоню через стіл і потиснув Олександрові Димитрійовичу руку, одночасно кинувши погляд на Марію Петрівну. Вона вся зіщулилася, проковтнула ложку каші, кашлянула.

— Про тебе, Василю, мови немає, — боязко відказала вона. — Я знаю, що ти проти цього, і... певно, так буде завжди. Та я подумала про те, що їм дають хлібні картки, сало і цукор. Радслюдам часом перепадає.

— Того дня, коли я піду до них на службу, — сказав Василь Іванович, — ти, Марусю, овдовієш.

— Я нічого й не кажу, Васю, але...

— Годі тобі хвилюватися. Переб'ємося якось. Досі ж перебивалися. У нас іще є що продати.

Галина Петрівна глянула на цвяхи в стінах, на сестрині руки, які писали художники і про які один поет написав вірш «Шампанське і руки Марії». Тепер вони були сині від холоду, набрякли й потріскані. Марія Петрівна знала ціну своїм рукам — вона навчилася завжди виставляти їх напоказ, складати з грацією балерини. Ця звичка досі не зникла. Та Галина Петрівна воліла б, щоб сестра позбулася її: м'які тремтливі рухи її рук були тільки ще одним болісним нагадуванням.

Раптом Василь Іванович заговорив. Зазвичай він був дуже стриманим у висловленні почуттів. Але тема зачепила його, і тепер усю стриманість немов рукою зняло.

— Це все тимчасово. Усі ви легко втрачаєте віру. В цьому й біда нашої безхребетної, шмаркатої, безсилої, белькотливої, поблажливої, слинявої інтелігенції! Ось що довело нас до цього. Нема віри. Нема волі. Юшка замість крові. Гадаєте, це так триватиме? Гадаєте, Росія вмерла? Гадаєте, Європа сліпа? Погляньте на Європу. Вона ще не сказала останнього слова. Прийде — і скоро прийде! — той день, коли всіх цих триклятих убивць, паскудних негідників, усю цю комуністичну наволоч...

Тут пролунав дзвінок.

Стара покоївка почовгала до дверей. Почулися тверді, лункі, енергійні чоловічі кроки. Сильна рука відчинила двері їдальні.

Віктор Дунаєв був схожий на тенора з італійської опери, хоча ніколи в опері не співав. Проте мав широкі плечі, чорні як вугілля очі, хвилясте неслухняне волосся. Рухався зухвало й упевнено. Він спинився на порозі, затримавши погляд на Кірі. Коли вона повернулася до нього на стільці, перевів очі на її ноги.

— Це ж маленька кухня Кіра, так? — були перші звуки його сильного та ясного голосу.

— Була колись, — відповіла вона.

— Оце так сюрприз! Такий приємний сюрприз!.. Тітонько Галю, ви помолодшали! — він поцілував їй руку. — А це чарівна кухня Лідія! — його темне волосся торкнулося її руки. — Вибачайте, що так пізно. Збори в інституті. Я член студентської ради... Пробач, тату. Батько не схвалює виборів — ніяких.

— Часом і вибори бувають правильні, — мовив Василь Іванович, не ховаючи батьківської гордості в голосі, його суворі очі раптом потеплішали й стали безпорадними.

Віктор схопив стілець, покрутив його перед собою і всівся біля Кіри.

— Що ж, дядьку Сашку, — зблиснув він рядом сліпучо-білих зубів до Олександра Дмитрійовича, — ви обрали дивовижний час, щоб повернутися в Петроград. Тяжкий час, ніде правди діти. Жорстокий. Але й дивовижний, як усі історичні катаклізми.

Галина Петрівна всміхнулася із захватом:

— Вікторе, що ти вивчаєш?

— Я в Технологічному інституті. Буду інженером-електриком. Електрика — це велике майбуття. Майбуття Росії... Хоча батько так не думає... Ірино, ти хоч колись волосся розчісуєш? Дядьку Олександр, які у вас плани?

— Відкрию крамницю, — урочисто, майже з гордістю оголосив Олександр Дмитрійович.

— Але для цього знадобляться фінанси.

— Ми дещо змогли заощадити на півдні.

— Господи на Небесі! — скрикнула Марія Петрівна. — Якнайшвидше все витрачайте. Хай там як, паперові гроші падають у ціні: ще того тижня хліб був шістдесят карбованців за фунт, а нині — сімдесят п'ять!

— Нові підприємці, дядьку Олександр, мають у нову добу велике майбутнє, — сказав Віктор.

— Доки влада не розчавить їх каблуком, — похмуро додав Василь Іванович.

— Нема чого боятися, батьку. Дні конфіскацій минули. Радянський уряд накреслив найпрогресивніші з планів.

— Кров'ю він їх накреслив, — вів своє Василь Іванович.

— Вікторе, там на півдні такі кумедні речі носять, — поспіхом втрутилась Ірина. — Бачив Кірині дерев'яні капці?

— Гаразд, Ліго Націй. Так ми її прозиваємо, бо завжди всіх мирить. Покажіть мені капці.

Кіра байдуже підняла ступню. Коротка спідниця тепер майже не ховала її ніг — сама вона не помітила цього, проте помітили Віктор і Лідія.

— У твої літа, — ущипливо зауважила Лідія, — вже варто носити довші спідниці.

— Аби ж була матерія, — відказала Кіра так само байдуже. — Я не зважаю на те, що на мені.

— Нонсенс, любо Лідо, — наче відрубав Віктор. — Короткі спідниці — вершина жіночої елегантності, а жіноча елегантність — найвище з мистецтв.

* * *

Того вечора, перш ніж піти на відпочинок, родина зібралась у вітальні. Марія Петрівна з болем відклала три поліна — в каміні розпалили вогонь. Слабке полум'я мерехтіло над глазурованою безоднею, що лежала за великим голим вікном без завіс, дрібні іскри танцювали на полірованих згинах різьблених вручну меблів, у затінку лишалася драна грезетова обшивка, жовтаві блищики вигравали на важкій золотій рамі єдиної в кімнаті картини, не торкаючись самого полотна. То був портрет Марії Петрівни, написаний двадцять років тому, на якому її тендітна рука торкалася кремово-білого плеча, наче сміючись із плетеної шалі, в яку жива Марія Петрівна конвульсивно куталася, щоразу як на неї нападав кашель.

Поліна були вогкі, тремке блакитне полум'я кволо шипіло, то щезаючи, то знову виникаючи з клубами ядучого диму.

Кіра сиділа в густому шовковистому хутрі білого ведмедя на підлозі перед вогнищем, ніжно обійнявши рукою люту голову страховиська. Цю шкуру вона обожнювала з дитинства. Щоразу, буваючи в гостях у дядька, просила розповісти про те, як він убив звіра, і весело сміялася, коли дядько погрожував, що ведмідь оживе та покусає неслухняних дівчаток.

— Ну що ж, — мовила Марія Петрівна, на руках якої мерехтіло світло від вогню, — ось ви й у Петрограді.

— Так, — відповіла Галина Петрівна, — ось ми й тут.

— Ох, Магінко Божа, — зітхнула Марія Петрівна. — Часом нема ніяких сил думати про майбутнє.

— Справді, — відказала Галина Петрівна.

— Стривайте, а що ж буде з дівчатами? Лідо, красуне моя, ти ж тепер справжня молода пані. І як твоє серце, досі вільне?

Ліда у відповідь усміхнулась, аж ніяк не вдячно. Марія Петрівна відповіла зітханням:

— Чоловіки нині такі дивакуваті. Про шлюб і не думають. А дівчата? Я в Ірининому віці вже сина носила. А вона й чути не хоче про дім, про сім'ю. Академія мистецтв — і годі. Пригадуєш, Галю, як вона обмалювала своїми диявольськими кривулями всі мої меблі, щойно виповзла з пелюшок? То що, Лідо, навчатимешся?

— Ні, не збиралася, — відповіла Лідія. — Освіта — це не для жінки.

— А Кіра?

— Як дивно, що крихітці Кірі вже час в університет, чи не так? — зауважив Віктор. — Насамперед тобі знадобиться трудова книжка — це такий новий паспорт. Тобі ж уже більше шістнадцяти. А потім...

— Я вважаю, — із запалом додала Марія Петрівна, — що мати професію в наш час дуже корисно. Чому б Кірі не піти в медички? Лікарки нині мають дуже добрий пайок.

— Кіра — лікарка? — Галина Петрівна пирхнула. — Це дівча гидує найменшою раною. Вона і підбитій пташці не допомгла б.

— На мою думку... — почав Віктор.

Але тут у сусідній кімнаті задзвонив телефон. Ірина кинулася туди і повернулася, гучно оголосивши зі значущим підморгуванням Вікторові: «Це тебе. Вава».

Віктор знехотя вийшов. У двері, прочинені протягом, вони розчули кілька його слів: «Так, знаю, я обіцяв сьогодні бути. Але в інституті несподіваний екзамен. Мушу допізна зубрити. Звісно, ні, більше нікого... Ти сама знаєш, люба».

Він повернувся до каміня і зручно всівся на спині білого ведмедя біля Кіри.

— На мою думку, чарівна моя кузино, — продовжив він, — найперспективніша кар'єра для юної пані — не інститут, а служба в конторі.

— Вікторе, скажи, що ти жартуєш, — спалахнув Василь Іванович.

— Треба бути практичними, — повільно відказав Віктор. — Студентського пайка замало на всю сім'ю — ви вже, певно, зрозуміли.

— Радслужі мають сало та цукор, — додала Марія Петрівна.

— Зараз дуже потрібні друкарки, — наполягав Віктор. — Клавіші машинки — сходинки до найвищих установ.

— А ще взуття і безкоштовний проїзд у трамваї, — наспівувала Марія Петрівна.

— Чорт, — гаркнув Василь Іванович, — не зробіте ви тяглого коня зі скакуна!

— Тебе, Кіро, — спитала Ірина, — що, не цікавить предмет розмови?

— Цікавить, — спокійно відповіла Кіра, — але всякі розмови тут зайві. Я йду в Технологічний інститут.

— Кіро!

Сім зляканих голосів зойкнули як один. Відтак Галина Петрівна мовила:

— Бачите, яка це донька, навіть матері нічого не каже!

— Коли ж ти надумала? — здивувалась Ірина.

— Ще років вісім тому, — відказала Кіра.

— Але ж Кіро! Навіщо це тобі? — Марія Петрівна ледь не задихнулася.

— Хочу бути інженером.

— Правду кажучи, — сказав Віктор, не без роздратування, — я не вважаю, що це професія для жінки.

— Кіро, — боязко підхопив Олександр Димитрійович, — ти ж ніколи не любила комуністів, а сама обираєш таку сучасну і люблю їм професію — жінки-інженера!

— Хочеш будувати з ними червону державу? — спитав Віктор.

— Я будуватиму те, що сама захочу.

— Таж Кіро! — Лідія спантеличено подивилася на неї. — Це все бруд, залізо, іржа, паяльні лампи, нечисті й спітнілі чоловіки, ніякого жіночого товариства.

— Мені саме цього і треба.

— Це не є культурна професія для жінки, — додала Галина Петрівна.

— Це єдина професія, — відрізала Кіра, — задля якої не доведеться вивчати брехні. Бо сталь є сталь. Інші науки — це все чийсь здогадки, бажання та великі купи брехні.

— Знаєш, чого тобі бракує? — сказала Лідія. — Духу.

— Правду кажучи, Кіро, — мовив Віктор, — твоя позиція трохи антисоціальна. Ти обираєш професію просто тому, що так хочеш, і навіть не замислюєшся над тим, що як жінка була б

кориснішою суспільству в більш жіночих справах. А найголовніше для нас усіх — наш суспільний обов'язок.

— Перед ким же саме ти зобов'язаний, Вікторе?

— Перед суспільством.

— А що таке суспільство?

— Годі, Кіро, це дитинне питання.

— Але я, — сказала Кіра, дивлячись широкими й небезпечно ніжними очима, — не розумію. Перед ким я зобов'язана? Перед ближнім, перед сусідом? Міліціонером на розі? Крамарчуком у кооперативі? Чи отим стариганем, що стояв у черзі третім від дверей з кошиком, зробленим із жіночого капелюха?

— Суспільство, Кіро, — єдине і неозоре ціле.

— Напиши хоч цілий рядок нулів — це однаково ніщо.

— Дитино, — мовив Василь Іванович, — що ти робиш у Радянській Росії?

— Мені, — сказала Кіра, — і самій цікаво.

— Хай іде в інститут, — рішуче поклав Василь Іванович.

— Доведеться пустити, — з гіркотою погодилася Галина Петрівна, — з нею не посперечаєшся.

— Завжди має те, що хоче, — обурилася Лідія. — І чому я так не можу?

Кіра нахилилася над вогнищем, аби дмухнути на згаслий жар. На мить з'явився язичок полум'я, що висвітив її обличчя в темряві червоним. То було обличчя коваля, що схилився над горном.

— Боюся за твоє майбутнє, Кіро, — сказав Віктор. — Тобі час якось пристосуватися до життя. З такими ідеями ти далеко не зайдеш.

— Залезить, — відповіла Кіра, — в якому напрямку піду.